

napravili orodje tako imenovega »novega reda«. Rižarna je postala zbirni center za ljudi, ki so jih namenili za deportacijo, shramba za blago, tajno sodišče in kraj za izvrševanje smrtnih obsodb.

Avtor natančno popisuje prostore taborišča, doda tloris taborišča in fotografijo celice. Že sama ureditev prostorov, kot so izolacijske celice brez oken, skupinski prostori z okni, skozi katere pa so zaporniki lahko videli le nasproti stoječ krematorij, priča o neskončnem človeškem trpljenju.

Od neštetihi tragedij je mogoče rekonstruirati le tu in tam kakšno. Ohranjenih je nekaj imen zapornikov, zarezanih ali napisanih na zidovih celic, kakšno sporočilo skrito v zidni razpoki celice ali v kakšnem drugem skrivališču, ostala pa so še pričevanja maloštevilnih preživelih.

Točnega števila žrtev v Rižarni ni mogoče ugotoviti. Nekateri domnevajo, da jih je bilo prek 2.000. Na vsak način se je število žrtev povečalo, ko je začel delovati krematorij v juniju 1944.

Med zaporniki je bilo mnogo Slovencev in Italijanov iz Trsta in okolice, pa tudi iz bolj oddaljenih krajev, in Židov. Bili so iz različnih slojev, različno idejno usmerjeni, skupen jim je bil odpor do okupatorja.

Avtor se je pri svojem delu opiral arhivsko gradivo v arhivu Inštituta za zgodovino italijanskega odporniškega gibanja v Julijski krajini in ga dopolnil s pričevanji preživelih zapornikov. Dodati je treba še to, da je Albin Bubnič objavil članka Spominski zapis o sežigu 40 žrtev v Rižarni in seznam njihovih imen (Primorski dnevnik, Trst 21. maja 1966, št. 145) in Zaključeno zasliševanje prič o grozodejstvih v Rižarni (Primorski dnevnik, Trst 5. julija 1966, št. 155), sestavljena na osnovi gradiva, ki ga hrani Inštitut za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani. Oba dopolnjujeta Schiffrerjev prikaz.

Maruša Bravničar

Antonio Santin, Trieste 1943—1945. Scritti — discorsi — appunti — lettere presentate e commentate a cura di Guido Botteri. Izd. Del Bianco. Udine 1964. 151 strani.

Kot pravi podnaslov, gre za zbirko spisov, govorov, zapiskov in pisem tržaško-koprskega škofa Antona Santina, in sicer iz dobe od padca Mussolinija do dneva, ko je jugoslovanska osvobodilna vojska zapustila Trst. Izdajo je priredil po želji samega škofa pokrajinski tajnik krščanskodemokratske stranke v Trstu Guido Botteri.

Snov je urejena tako, da so na desnih straneh knjige v večjem tisku Santinovi spisi, na levih straneh v manjšem tisku pripombe in dopolnila G. Botterija. Na koncu knjige je seznam virov, ki jih navaja Botteri v pripombah, seznam Santinovih listin, pregled glavnih vprašanj, obdelanih v listinah in opombah, indeks glavnih oseb, omenjenih v knjigi. Knjigi je priloženih 19 celostranskih fotografij o delovanju škofa Santina v opisani dobi (samo štiri so iz starejše dobe: dve iz njegovih mladih let, ena od njegove instalacije za tržaško-koprskega škofa in ena o njegovem srečanju z Mussolinijem pri katedrali sv. Justa v Trstu leta 1938). Priložena je še gramofonska plošča z govorom, ki ga je imel Santin 6. maja 1945 v Trstu v cerkvi sv. Antona. (V opombi je izrecno rečeno, da so pri obredu v cerkvi jugoslovanski vojaki opravljali častno službo in da je ruska vojaška misija zahtevala prepis govora, da bi ga natančneje preučila.)

Botteri je razvrstil zbrane listine pod temile gesli, ki pričajo o pomembnosti in pestrosti obdelane snovi: Narodne manjšine, 8. september 1943, SS v Istri, Adriatisches Küstenland, Rasistično preganjanje, Antifašistično gibanje, Konferenca primorskih škofov, Atentati, Posebni policijski inšpektorat, Zračni napadi, Delovna služba, Miniranje tržaške luke, Vojaške akcije CLN, Jugoslovanska okupacija, Zvezna vojaška oblast, Konec vojne. Brez posebnega naslova je ostal del, ki govori o aretaciji nekaterih članov CLN, ki so bili prav blizu škofa Santina.

Gradiva je torej v knjigi veliko in marsikaj iz prve roke, Botteri pa ga je znal res posrečeno komentirati in dopolniti, tako da je marsikje komentar zanimivejši od samih listin. Marsikaj je že znanega, mnogo listin je bilo že objavljenih ali prebranih v cerkvah, saj gre za pastirska pisma.

Posebno zanimivi so spisi in pripombe, ki se nanašajo na Posebni policijski inšpektorat, ki je imel svoj sedež v via Bellosguardo in kateremu je načeloval inšpektor Giuseppe Gueli. Gueli se je pred svojim prihodom v Trst izkazal pri zatiranju mafije na Siciliji, po padcu fašizma pa je sodeloval z Nemci pri osvoboditvi Mussolinija na Gran Sasso v Abrucih. Njegova desna roka je bil razvpiti vicekomisar Gaetano Colloti. (Ker se njegovo ime često navaja tudi v naših spisih, je dobro si zapomniti, da se njegov priimek pravilno piše z dvojnimi »l«.)

Prav tako zvemo iz te zbirke listin marsikatero nadrobnost o preganjanju Židov v Trstu in o obvezni delovni službi, ki so jo uvedli Nemci na zasedenem ozemlju.

Posebno nas utegne zanimati Santinovo pismo vladnemu predsedniku dr. Wolsegerju z dne 23. aprila 1944, v katerem med drugim poroča podatke o grozodejstvih (ubojih, požigih, tatvinah in poškodbah), ki so jih storili v tistih dneh po Istri Nemci in fašisti. Podatki, ki jih je Santin sam zbral na svojih obiskih od 16. do 18. aprila, se nanašajo na tele kraje: Čežarje, Kostanja, Trviž, Kaščerga, Beram, Tinjan, Kringa, žminj, Stari Pazin in Padeno.

Prav tako utegnejo biti zanimive njegove karakterizacije tedanjih fašističnih veljakov in industrijalcev.

Santinova zbirka spisov in govorov pa ima svoj posebni namen ali natančneje dva posebna namena. Z njo hoče tržaško-koprski škof predvsem pokazati javnosti svoj delež pri obrambi italijanstva Trsta in Istre ter tako podkrepiti karakterizacijo o njem, ki jo je podal njegov rojak pisatelj Quarantotti-Gambini v knjigi Primavera di Trieste in ki jo omenja Botteri v opombah: »Je škof, ki je bil pripravljen škočiti tudi na konja, če bi bilo treba. Če bi mu Bog dal meč namesto pastirske palice, bi — o tem smo lahko prepričani — s svojimi četami šel na gore, iz ljubezni do Italije in za rešitev vzhodnih meja.«

S to karakterizacijo škofa Santina kot rojenega bojevnika in vodje, ki jo je podal Quarantotti-Gambini in je, po objavljenih spisih, očitno škofu samemu zelo všečna, pa se, kot kaže, ne ujemata njegovo pismo poveljniku SS v Trstu generalu Schäfferju z dne 13. februarja 1945 ob aretaciji njegovega ožjega sodelavca, predsednika CLN za Julijsko krajino, duhovnika Enrica Marzarija. Apodiktično zanika, da bi kaj vedel o njegovem delovanju. »Nič ne vem o osvobodilnih odborih. Če je resnično bil član, je to meni prikrival, ker ve, da bi mu to prepovedal.«

Škofu je na tem, da pokaže, da ni bil fašist. To mu lahko verjamemo, toda nikakor ne more tajiti, da je bil in da je skrajni italijanski nacionalist. Kot tak je bil ne samo nasprotnik, temveč pravi sovražnik vsega, kar je slovenskega ali

hrvatskega. Zaradi tega je bil pri zatiranju slovenskega in hrvatskega življa najprej v reški in nato v tržaški škofiji več kot voljno orodje v rokah fašizma.

S tem smo prešli na drug namen knjige, namreč o poskusu škofa Santina, da pokaže svoje poboljšanje v tem pogledu. Njegovo pastirsko pismo z dne 3. septembra 1943, ko se je že močno razmahnilo po vsem Primorju in Istri narodnoosvobodilno gibanje, je pravi *confiteor*.

»Bog je hotel, da se rodimo in živimo na ozemlju, kjer se srečajo in mešajo različna plemena in različni jeziki. Iz tega lahko nastaja nerazumevanje, sovraštvo in krivice, namesto da bi cvetel duh pametne tolerance, ki je svojstven krščanskemu duhu in ki je velika človeška in kulturna pridobitev.

Zal niso izostale napake in krivičnosti. Odrekli so jim najelementarnejše pravice... Znak močnega in krepostnega človeka je, da priznava storjene krivice. Večina prebivalstva ni odobrvala teh načel in teh sistemov...

Obžalujemo napake, ki so bile. Postavimo se na temelj pravice, ki je enaka za vse, in na temelj ljubezni, ki premaga vse pregrade in vse razlike. Glejmo v prihodnost!«

To izjavo je potrdil v pastirskem pismu z dne 25. istega meseca: »Tudi v narodnostnem pogledu moramo biti pravični. Pripadnost k različnim narodom ali različnim jezikom ne uničuje človeškega bratstva. Ljubezen in medsebojno spoštovanje morata biti tečaja za sožitje vseh ljudi.«

S takimi izjavami je skušal škof Santin zabrisati vse gorje, ki ga je prizadel slovenskim in hrvaškim vernikom in duhovnikom. Naravno bi bilo, da bi konfiteorju sledil kes in poboljšanje.

Botteri navaja v dokaz, da se je škof Santin resnično poboljšal, njegovo pismo kardinalu Maglioniju, kjer nasprotuje zahtevam fašističnim oblastem, naj se odpravijo zadnji ostanki slovenskih in hrvaških pridig. Botteri pri tem prezre datum tega pisma. Datirano je s 17. aprilom 1941, to je z dnevom, ko je italijanska vojska zahrbtno zasedala Slovenijo in Hrvaško. Škof sam pravi v pismu, da ne more odobravati »take nespametne politike v trenutku, ko bi s tem nepopravljivo odbili slovansko prebivalstvo tu in onstran meje«. Škofu ni bilo torej za ljubezen in pravičnost do Slovencev in Hrvatov, temveč zgolj za politično oportunist.

Zaman ga skuša Botteri postaviti v lepšo luč z njegovim delovanjem med nemško okupacijo. Če je tedaj kakorkoli pomagal kakemu slovenskemu ali hrvaškemu duhovniku, je s tem izpolnil samo svojo sveto dolžnost kot pastir in je le v skromni meri popravil, kar je zagrešil vsa prejšnja leta.

Sicer pa ni škof Santin tudi po vojni opustil svoje nenaklonjenosti proti Slovincem in Hrvatom. To je pokazal z zgraditvijo cerkve na Griži pri Kontovelu. Če je v zadnjih letih vendar nekoliko omilil svoje diktatorske metode nasproti slovenskim duhovnikom, je to pač posledica novega časa in novih razmer.

Lavo Čermelj

Gradivo o razvoju Ljubljane v prvem desetletju po osvoboditvi 1945—1955. Mestni arhiv v Ljubljani in Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino v Ljubljani, 1965, 321 strani.

Prvi material za to publikacijo so začeli zbirati na pobudo Mestnega ljudskega odbora v Ljubljani. Delo se je po ukinitvi MLO kljub mnogim težavam nadaljevalo. Rezultat je kolektivno zbrano gradivo v obliki poročil, ki bo omogočilo nadaljnje